

Валентина ПРОКІП

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
відділу української літератури*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

ЕПІСТОЛЯРНІ СКАРБИ КОСАЧІВ: ІСТОРІЯ З БАГАТЬМА НЕВІДОМИМИ

У Львівському музеї історії релігії 21 жовтня 2025 р. відбувся науковий семінар, співorganizаторами якого стали відділи нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Присутні в залі та на платформі Zoom мали змогу послухати доповідь канд. філол. наук, ст. наук. сп. відділу української літератури Валентини Прокіп на тему «Епістолярні скарби Драгоманових-Косачів: історія з багатьма невідомими». Як упорядниці епістолярної спадщини Лесі Українки й Олени Пчілки, доповідачка розповіла історію збирання й видання листів мисткинь. Науковиця поділилася власними роздумами щодо проблеми збереження рукописів класиків у період більшовицько-комуністичного режиму та нині, під час російсько-української війни. Дослідниця епістолярію родини Драгоманових-Косачів також окреслила завдання сучасної текстології як науки, зосередивши увагу присутніх на потребі виховання нового покоління науковців у цій галузі літературознавства.

В обговоренні взяли участь науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича: д-р іст. наук Ірина Орлевич, д-р філол. наук Тарас Пастух, д-р філол. наук Наталія Мочернюк, д-р іст. наук Роман Голик, канд. іст. наук Наталія Колб, а також співробітники Літературно-меморіального музею Лесі Українки у Звягелі. Організувала й модерувала захід д-р іст. наук Ірина Орлевич.

Для бездержавних народів суспільні еліти завжди відігравали вирішальну роль у справі націотворення: відповідь на одвічне питання «бути чи не бути» максимально залежала від результату їхньої цілеспрямованої діяльності. Еліти (передовсім мистецька, наукова та релігійна) не лише визначали інтелектуальний і морально-етичний клімат суспільства, а й були носіями певної національної ідеї, а отже, своєрідним дороговказом на шляху до вирішення питань ідентичності, самовизначення та національної самосвідомості народу. У цьому контексті, наприклад, згадуємо чимало знакових постатей української історії XIX – початку XX ст.: Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Федора Вовка, Михайла Грушевського, Михайла Павлика, Оле-

Зліва направо: Ірина Орлевич і Валентина Проків

ну Пчілку, Євгена Чикаленка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського та ін. Перелік можна було би продовжувати, проте вже й так привертає увагу особливість: у списку можна зауважити відразу кількох представників однієї родини, до якої, крім зазначених (Михайла Драгоманова, Олени Пчілки, Лесі Українки), також належать Петро Косач (відомий меценат, активний член «Старої громади»), Михайло Косач (письменник і перекладач, один із фундаторів української метеорології), Ольга Косач-Кривинюк (етнографиня та бібліографиня, перекладачка), Михайло Кривинюк (перекладач), Грицько Григоренко (письменниця), Климент Квітка (фольклорист й основоположник української музичної етнографії). Ідеться не лише про високоосвічених особистостей, які досягли успіху в різних видах діяльності, – родина Драгоманових-Косачів, що сповідувала принципи інтелектуального й духовного аристократизму, вела постійну боротьбу за право на існування саме української еліти і, зрештою, стала провідним осередком національної культури та науки.

У радянський період активну громадську діяльність членів родини у справі служіння українському народові засуджували, а їхній творчий і науковий доробок або замовчували, або ретельно просіювали крізь сито цензури. Намагаючись уникнути небажаних, а іноді й відверто ворожих для чинної влади публікацій, відповідні органи більшовицько-комуністичного режиму робили все, щоб ізолювати «буржуазно-націоналістичну» спадщину Драгоманових-Косачів й унеможливити оприлюднення тих матеріалів, які не вписувалися в тодішній державний канон. Зосередивши основну частину текстів у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, а також у центральних архівах і бібліотеках, влада одержала змогу ретельно контролювати опрацювання цих матеріалів та їхнє видання. Так, до оприлюднених чи не

найрідше потрапляли листи, адже в них адресанти часто відверто розмірковували про національне питання і політичні події в Україні та за її межами, висловлювали думки щодо діяльності окремих колег і їхньої творчості, нерідко критикуючи літературний доробок тих мистців, яких чинна влада визнала беззаперечними авторитетами, найперше – представників російської культури. Зважаючи на це, у радянський період епістолографія загалом розвивалася досить повільно. І хоча листи відомих українських діячів епізодично публікували у пресі, а іноді видавали окремими книжками або в багатотомних зібраннях, ще на етапі підготовки вони проходило ретельне «редагування» цензурою: з ідеологічних міркувань вилучали сумнівні щодо змісту фрагменти і цілі тексти, натомість до друку затверджували найнейтральніші, у яких національний аспект не був явно виражений.

І все-таки навіть такий повільний розвиток української епістолографії спричинив появу великої кількості студій, присвячених листуванню окремих персоналій. З'явилася низка спеціальних праць, об'єктом дослідження яких стали епістолярні тексти. І не випадково, адже кожен із них, за словами Михайлини Коцюбинської, дає «відчуття доторку до живих подій і живих людей» (Коцюбинська, 2001, с. 73). Такі публікації містять безліч цікавих і водночас цінних фактичних деталей – психологічних, побутових, стилістичних, із яких органічно та невимушено вимальовується портрет автора рядків. Вони допомагають краще пізнавати особистість адресанта, а якщо це письменник, то й прочинити двері в його творчу лабораторію.

На щастя, в останні роки в Україні інтерес до епістолярного жанру, попри те, що нині втрачає практичне значення і відходить у небуття, поступаючись місцем інноваційним засобам обміну інформацією, лише зростає. Подібні публікації все частіше з'являються в періодиці, а поліці книгарень рясніють пропозиціями ознайомитися з листуванням знаних українських і зарубіжних діячів. Очевидно, у сучасних умовах це спричинено насамперед бажанням якнайкраще пізнати минуле, заглибитися у вир епохи чи бодай оживити її епізоди, щоб якнайкраще осягнути теперішнє заради майбутнього. Тим паче, що до наукового обігу нерідко потрапляють тексти, які під грифом «не для друку» довго зберігалися за зачиненими дверима спецфондів та архівів. Позаду залишилося ідеологічне вихолощування, а отже, до читача почали надходити листи, які затрималися на півдорозі до нього на десятки або й сотню років. Водночас від нас, як ніколи, залежить доля цього духовного скарбу – тієї частини історії, яка подекуди й досі неопублікована і зберігається в різних установах. І хоча останнім часом окремі інституції створюють страхові (резервні) фонди архівів відомих діячів, оцифровуючи їхні рукописи, суспільство все-таки потребує опублікованих матеріалів, які були б доступні масовому читачеві. Творчим доробкам Лесі Українки й Олени Пчілки в цьому поталанило, адже їхня мистецька спадщина одержала таку можливість завдяки проектам, які зініціював Волинський національний університет ім. Лесі Українки (ВНУ ім. Лесі Українки) та колективно реалізовував упродовж 2020–2025 рр. Унікальна нагода працювати над підготовкою до друку листів Косачів, матері та доньки, і коментувати їхні тексти випала й мені; ба більше, у випадку з епістолярієм Олени Пчілки пощастило стати його першим упорядником.

Історія збирання листів Драгоманових-Косачів, основна частина яких нині в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, цікава і драматична водночас. Епістолярні ниточки з їхнього письменницького дому простягалися в різні куточки Російської імперії та інших країн. Це були ймовірні місця зберігання кореспонденцій членів родини: Київ, Гадяч, Дніпро, Звенигородка, Колодяжне, Луцьк, Львів, Одеса,

Полтава, Чернігів, Чернівці, Ялта, Берлін, Відень, Кутаїсі, Мінськ, Прага, Санкт-Петербург тощо. Проте в першій половині ХХ ст., зважаючи на історичні події, що відбувалися у Європі, зокрема й на території сучасної України, важко було вберегти навіть ті рукописні матеріали, що залишалися в Косачів. Так, наприклад, 1920 р. у Гадячі заарештували 70-річну Олену Пчілку, у домі якої на той час осіла значна частина родинного архіву. Хоча мисткиню невдовзі звільнили, вона покинула Гадяч і, рятуючись від епідемій та голодного існування, вирушила з донькою Ізидорою до Могилева-Подільського. Ольга Косач-Кривинюк згодом згадувала: «Подорожувати тоді було дуже трудно, тому мати й сестра Ізидора могли взяти з собою дуже мало речей. Все ж, що залишалося (до бабуниного архіву додався материн і почасти Лесин), доручили опіці Зав. Нар. Освіти Ключко-Жовнірові; він брався все зберегти. Однак, коли потім, через рік, мати з сестрою Ізидорою приїхали до Гадячого, щоб забрати хоч би листування й рукописи, то застали таке: з маленького домика чисто все було перенесено до великого, переложено, перемотлошено, що є – в безладді, а чого вже й зовсім нема. У великому домі зроблено “Музей ім. М. П. Драгоманова”, але зроблено зовсім по-невігласьки ... Через те, що все стало “музейними речами”, матері нашої не дозволили нічого взяти. Вона поїхала до Києва, взяла в Академії Наук, де була членом-кореспондентом, розпорядження видати її рукописи і вернулася, вже без дочки, до Гадячого. Тоді їй вдалося дещо взяти з свого архіву, але дуже небагато, а решта залишилася в “музеї”. Потім до того музею навідувалися різні люди, і не знаю вже, яким правом, брали звідти то те, то інше, публікували його, або перевозили до інших музеїв, а то й залишали у себе» (Косач-Кривинюк, 1970, с. 18–19). Пізніше частину матеріалів із Гадяча перевезли до Лохвиці, про що Косачі довідалися від співробітниці рукописного відділу Інституту літератури Марії Грудницької, яка поїхала на Полтавщину та забрала до Києва те, що змогла знайти під порохом і павутинням у тамтешньому музеї.

Саме завдяки своєчасним турботам і винятковій самовідданості членів родини, передовсім Кривинюків, вдалося зібрати чималу частину листування, зокрема багато епістолярних текстів Лесі Українки. Серед них – копії кореспонденцій до подружжя Драгоманових, а також їхніх дітей. Листування Лесі Українки з дядьком Михайлом тривало майже 20 років – від 1876 р. до вересня 1894 р. За цей час написано десятки, а можливо, й сотні надзвичайно цінних листів: письменниця спілкувалася з одним із найвідоміших представників філологічної, соціологічної та політичної думки Європи другої половини ХІХ ст. На жаль, після смерті М. Драгоманова його архів не потрапив до України. Більшість матеріалів 1930 р. придбав щойно відкритий заходами Екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР) Український науковий інститут у Варшаві. Серед переданих зі Софії рукописів було чимало родинного листування, зокрема унікальна добірка кореспонденцій від найрідніших адресантів фондоутворювача, серед яких і Косачі – Олена Пчілка та Леся Українка. На жаль, до початку Другої світової війни співробітники установи встигли опрацювати й опублікувати незначну частину матеріалів, а під час бомбардування Варшави бібліотека закладу, де вони зберігалися, згоріла. Із колись великої епістолярної колекції залишилися тільки поодинокі листи, які Лідія Драгоманова-Шишманова передала окремо разом з архівом покійного чоловіка Івана Шишманова до Болгарської АН, і нечисленні копії. Спочатку ці матеріали у Варшаві копіював Гліб Лазаревський – один із співробітників Українського наукового інституту, упорядник першого тому «Архіву М. Драгоманова» (1937) й автор книжки «Молодість Лесі Українки» (1938), а пізніше офіційний лист-дозвіл інституту про надання права видання кореспонденцій Лесі Українки до Михайла Дра-

гоманова одержала Марія Деркач – співробітниця бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ), згодом znana дослідниця архівної спадщини Лесі Українки. Сьогодні у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України є рукописні копії 28 листів Лариси Косач до її дядька, які 1938 р. зробила Марія Деркач у Варшаві, передані до Інституту літератури 1948 р.

Ще одне, не менш цінне, джерело з того ж архіву – копії листів Лесі Українки до інших членів родини Драгоманових, які зробила Ольга Косач-Кривинюк із «Рукопису Г. Лазаревського...». Сліди самої праці, на жаль, загубилися. Відомо, що вона складалася зі вступу та 142-х кореспонденцій Косачів і мала примітки упорядника. До виїзду в еміграцію О. Косач-Кривинюк встигла передрукувати 50 епістолярних текстів сестри (103 арк.). До 1956 р. ці копії зберігалися у Львові, відтак М. Деркач передала їх в Інститут літератури. Шкода, але 15 листів Олени Пчілки, адресованих Лесі Українці в Софію, що також були в «Рукописі Г. Лазаревського...», збереглися лише фрагментарно (в переказах змісту й уривках). Позаяк наразі це єдине джерело цих епістолярних текстів, саме в такий спосіб їх представлено у 12-томному зібранні творів Олени Пчілки.

На жаль, архів Драгоманова – це не єдина втрата науковців, що вивчали чи вивчають епістолярій родини; та й випадок із гадяцьким «музеєм» не поодинокий. Загалом, історія збирання, втрат і знахідок, зберігання та видання матеріалів із рукописного архіву Косачів окреслює цілу епоху – понад 100 років, а отже, дві світові війни, революційні зміни, репресії, цензурні поневіряння тощо. За той час дивом уціліла значна частина документів, вони «пережили» нелегкий період завдяки людям, для яких ці автографи були справжнім скарбом. Найперше тут маємо назвати О. Косач-Кривинюк, яка спочатку не одне десятиліття ретельно збирала матеріали, а згодом, скрупульозно описуючи кожен рік життя своєї славетної сестри (а почасти й родини), уклала унікальну книжку «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (1970).

Географія епістолярної спадщини Косачів досить широка – їхні листи знайшли прихисток у багатьох містах України та світу: у Києві, Львові, Луцьку, Чернігові, Дніпрі, Празі, Софії, Флоренції тощо. Понад 930 кореспонденцій Лесі Українки та понад 450 листів Олени Пчілки зберігають науково-дослідні установи, бібліотеки, музеї, архіви. Це – епістоли Лариси Косач-Квітки до понад 60 адресатів, серед яких і її найближче оточчя – представники славетного роду Драгоманових-Косачів, і найвпливовіші українські громадські діячі кінця XIX – початку XX ст.: Микола Аркас, Фелікс Волховський, Володимир Гнатюк, Борис Грінченко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Агатангел Кримський, Осип Маковей, Михайло Павлик, Михайло Старицький, Василь Стефаник, Іван Труш, Іван Франко та ін. Десятки постатей, відомих у культурно-мистецькому й громадсько-політичному житті України різних історичних періодів, є і серед адресатів Олени Пчілки: Христина Алчевська, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Олександр Борковський, Мелітон Бучинський, Ганна Барвінок, Степан Васильченко, Климент Квітка, Василь Лукич, Василь Нагірний, Володимир Науменко, Омелян Огоновський, Панас Мирний, Людмила Старицька-Черняхівська, Іван Стешенко, Гнат Хоткевич, Іван та Ольга Франки, Григорій Цеглинський, Володимир Шухевич, Дмитро Яворницький та ін. Отож також ідеться про понад 60 осіб з її оточчя.

Зрозуміло, що таке листування автоматично стає панорамним свідченням доби, коли вирувало мистецьке та громадсько-політичне життя, зароджувалося усвідом-

Зліва направо: Наталія Філоненко, Тарас Пастух, Ірина Боцко, Соломія Сікіринська, Петро Шкраб'юк, Оксана Гладій, Наталія Мочернюк, Марина Демедюк

лення політичного українства й витворювався канон української культури. Тому не дивно, що за радянського часу його публікували лише вибірково та зі значними вилученнями, як у випадку з листами Лесі Українки відразу у трьох радянських виданнях (1951–1956, 1965, 1975–1979). Історія друку листів О. Драгоманової-Косач у роки більшовицько-комуністичного режиму не така багата. Рука цензури майже не торкалася епістолярію Олени Пчілки, на відміну від текстів її доньки: для листів політично «скомпрометованої» адресантки застосовували значно жорсткіші методи – у кращому разі шматували на фрагменти (переважно для ілюстрації життєпису Лесі Українки), у гіршому – надійно замикали у фондах. Попри це, епістолярій такої неординарної постаті приваблював дослідників. Майже відразу після смерті Олени Пчілки до нього привернули увагу львівські літературознавці Кирило Студинський і Михайло Возняк, які мали безпосередній доступ до рукописів в архівах НТШ. Деякі фрагменти з листів матері використала у праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» й О. Косач-Кривинюк, однак книжка, видана в Нью-Йорку 1970 р., змогла вільно потрапити в Україну лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. До того часу зацікавлений читач мав задовольнятися хіба ретельно просіяними крізь цензурне сито епістолярними текстами Олени Пчілки, кілька десятків яких було надруковано до 100-річного ювілею її доньки-письменниці у збірці «Документи і матеріали», та поодинокими публікаціями в періодиці. Її листування настільки боялися, що навіть сумнозвісні «три крапки у квадратних дужках» не могли просунути вперед справу його видання.

За роки незалежності українська літературознавча наука досягла значних успіхів. Вдалося зруйнувати постулати радянського періоду і щодо листування мистців. У минулому залишилася тенденція друкувати тільки ті кореспонденції чи уривки з них, які б ілюстрували стереотипні положення щодо життєпису, світогляду, мистець-

кої спадщини адресанта. Ба більше, з'явилася нагальна потреба в публікаціях, підготовлених до друку згідно зі сучасними вимогами до текстології (передовсім має бути збережено цілісність листів, а також індивідуальні особливості манери письма та мови адресанта). Своєрідною відповіддю на запит суспільства стало тритомне зібрання листів Л. Косач-Квітки, що вийшло у 2016–2018 рр. у київському видавництві «Комора» (Леся Українка, 2016, 2017, 2018). У передмові зазначено: «Леся Українка – геніальна поетеса, класик української літератури, унікальна постать у нашій історії. А проте її епістолярна спадщина, не менш вагома й цікава, ніж тексти, писані для публікації, досі маловідома ширшому загалу й нерідко сприймається як царина для вузького кола професійних дослідників. Мета цього видання – довести хибність такого сприйняття й презентувати блискучий епістолярій Лариси Косач як доступне, цікаве, інформативне й завжди актуальне читання, без якого reading list будь-якої освіченої людини буде неповним» (Леся Українка, 2016, с. 31). Варто зауважити, що видання і справді стало знаковим із багатьох причин. У ньому було подано всі відомі на тоді епістолярні тексти Лесі Українки – без купюр, із максимальним збереженням лексичних, морфологічних і пунктуаційних особливостей автографів.

Інтерес до листування письменниці та численні схвальні відгуки у пресі спонукали до подальшого ґрунтовного дослідження цього важливого напрямку її персональної текстології. Матеріали лягли в основу роботи над повним академічним зібранням творів Лесі Українки у 14 томах (Леся Українка, 2021). Ювілейне видання, присвячене 150-річчю від дня народження мисткині, підготував колектив упорядників за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України й Українського інституту книги. А вже за кілька років з ініціативи ВНУ ім. Лесі Українки науковці реалізували ще один важливий для українців проєкт – перше багатотомне видання творів Олени Пчілки.

На той час з'явилося чимало праць про О. Драгоманову-Косач як про письменницю, науковицю, публіцистку, мемуаристку, редакторку тощо. Серед джерел автори називали і її листи, однак донині вони мали змогу цитувати лише невелику кількість текстів, опублікованих раніше. Саме тому видання епістолярію Олени Пчілки – творчої, інтелектуальної, освіченої жінки, що, перебуваючи в епіцентрі доленосних для України подій, коментувала їх, характеризувала основні постаті, аналізувала власні твори і подавала факти з життя родини, – було одним із найнеобхідніших для дослідників літератури та культури, істориків і мовознавців. Підготовка до роботи над проєктом, який присвячено 175-річчю від дня народження Олени Пчілки, розпочалася напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Попри всі труднощі та перешкоди, зібрання було підготовлено до друку, хоч і з незначним запізненням. Цьогоріч уже маємо змогу читати твори Олени Пчілки у 12 томах, 2 з яких – її епістолярій (Олена Пчілка, 2025).

Збережені листи охоплюють великий життєвий простір відомої діячки – 64 роки. Весь цей час О. Драгоманова-Косач була активною учасницею літературно-мистецького і громадського життя та невтомно трудилася на ниві української фольклористики й письменства. За десятки років написано й отримано тисячі листів. На жаль, за неповних 100 років від дня смерті адресантки більшість із них втрачено. Колесо історії безжально (і не завжди випадково!) нищило їх, позбавивши нас можливості відстежити всі епістолярні ниточки, які врзнібіч тяглися від письменницького дому Олени Пчілки. Ймовірно, якийсь відсоток епістолярію був знищений у час більшовицько-комуністичного режиму, адже серед адресатів письменниці чимало жертв

тоталітарної системи (як у родині, так і серед колег-літераторів). До речі, до окремої групи можна віднести автографи, що в різні роки осіли в центральних архівних установах Росії, – в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) Російської АН та Російській державній бібліотеці в Москві. І все-таки, попри суттєві втрати, частина листів Олени Пчілки свого часу знайшла прихисток в Україні й установах дружніх країн зарубіжжя. Сьогодні основний масив її епістолярію зберігають відділи рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, чимало текстів є і в інших закладах Києва, у Львові, Дніпрі, а також за межами України (Прага, Софія). Загалом, для першого багатотомного зібрання творів Олени Пчілки у 12 томах, підготовка до друку якого тривала майже 2 роки, вдалося виявити понад 450 епістолярних текстів, більшість із яких опубліковано вперше.

Сьогодні, коли нам зі зброею в руках доводиться захищати незалежність України, зростає зацікавлення постатями, які, попри фізичну смерть, завдяки духовній спадщині продовжують стояти пліч-о-пліч зі своїми земляками в боротьбі. Серед них на чільному місці Олена Пчілка та Леся Українка. Їхній багатогранний епістолярій дає можливість краще пізнати адресанток і нарешті оцінити їхнє значення та їхню значимість для українського відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Косач-Кривинюк, О. П. (1970). *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк.

Коцюбинська, М. Х. (2001). «Зафіксоване і нетлінне». *Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і літера.

Леся Українка. (2016). *Листи: 1876–1897*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2017). *Листи: 1898–1902*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2018). *Листи: 1903–1913*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2021). *Повне академічне зібрання творів: у 14 т.* Луцьк.

Олена Пчілка. (2025). *Зібрання творів: у 12 т.* Луцьк; Житомир: ТОВ «Наукова Думка».

Савчук, В. А. (2011). *Доля листів Лесі Українки*. Луцьк: ПВД «Твердиня».

REFERENCES

Kosach-Kryvyniuk, O. P. (1970). *Lesia Ukrainka. Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*. Niu-Iork (in Ukrainian).

Kotsiubynska, M. Kh. (2001). «Zafiksovane i netlinne». *Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2016). *Lysty: 1876–1897*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2017). *Lysty: 1898–1902*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2018). *Lysty: 1903–1913*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* Lutsk (in Ukrainian).

Olena Pchilka. (2025). *Zibrannia tvoriv: u 12 t.* Lutsk; Zhytomyr: TOV «Naukova Dumka» (in Ukrainian).

Savchuk, V. A. (2011). *Dolia lystiv Lesi Ukrainky*. Lutsk: PVD «Tverdynia» (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 23.10.2025
прийнята до друку 31.10.2025*